

УДК: 340.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7>

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВЛАДДЯ У СУЧАСНІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

Кельба С.Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету
ORCID: 0000-0002-1817-8160
e-mail: Skelba@ukr.net

Кельба С.Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі.

У статті розглядається доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. Деталізується питання щодо закріплення доступу до правосуддя у законодавчій практиці країн. Аналізується практика, де доступ до правосуддя розглядається як можливість будь-якої зацікавленої особи безперешкодно звернутися до суду і брати участь у судовому процесі на всіх його стадіях. Наголошується, що такий доступ передбачає собою доступ до національних і міжнародних систем правосуддя. Це суттєво сприяє здатності особи захищатися від посягань на її права, відшкодуванню шкоди, що завдана правопорушеннями та власного захисту у кримінальних провадженнях. Доводиться, що доступ до правосуддя все більше входить до міжнародної та національної практики держав і починає займати вагомe місце в організації та функціонуванні судової влади. Констатується, що на сьогоднішній день поняття доступ до правосуддя не має єдиного підходу щодо його розуміння у колах наукового співтовариства. Розробка даного питання відбувається значний проміжок часу. Тривалі дискусії дають підстави засвідчити, що доступ до правосуддя є надзвичайно широким поняттям, яке можна виокремити як окрему концепцію, принцип або право. Наголошується, що у цьому контексті надзвичайно важливим є наголос саме на механізмах захисту прав людини, тобто його застосування до тих категорій населення, які не мають можливості та ресурсів для звернення до суду. З огляду на це надзвичайно важливо на практиці застосовувати принцип рівності перед судом. Це дасть можливість забезпечити усім учасникам процесу рівний доступ на судовий розгляд. Аналізується міжнародний досвід доступу до правосуддя та його узагальнення у юридичній практиці. Зазначається, що міжнародне право виокремило важливу складову доступу до правосуддя, котра полягає у праві на доступ до міжнародних механізмів забезпечення захисту прав людини. Наголошується, що система правосуддя може послуговуватися нормами міжнародного права у тому числі й антидискримінаційними нормами. Ключовим у цьому процесі є забезпечення доступу до правосуддя, що являється важливою підвалиною для укладання міжнародних договорів та ефективного функціонування міжнародних організацій з прав людини.

Ключові слова: демократична держава, доступ до правосуддя, права людини, правовладдя, суд, судова система.

Kelbya S. Access to justice as an element of the rule of law in the modern democratic state.

The article examines access to justice as an element of the rule of law in a modern democratic state. The issue of securing access to justice in the legislative practice of countries is detailed. Practice is analyzed, where access to justice is considered as an opportunity for any interested person to go to court without hindrance and participate in the legal process at all its stages. At the same time, it is emphasized that such access implies access to national and international justice systems. This significantly contributes to a person's ability to defend himself against encroachments on his rights, compensation for damage caused by offenses and self-defense in criminal proceedings. It is proven that access to justice is increasingly included in the international and national practice of states and

begins to occupy an important place in the organization and functioning of the judiciary. It is noted that today the concept of access to justice does not have a unified approach to its understanding in the circles of the scientific community. The development of this issue continues for a considerable period of time. Long-standing discussions give reasons to testify that access to justice is an extremely broad concept that can be distinguished as a separate concept, principle or right. It is emphasized that in this context it is extremely important to emphasize the mechanisms of human rights protection, that is, its application to those categories of the population that do not have the opportunity and resources to go to court. In view of this, it is extremely important to apply the principle of equality before the court in practice. This will make it possible to ensure equal access to the trial for all participants in the process. The international experience of access to justice and its generalization in legal practice is analyzed. It is noted that international law has singled out an important component of access to justice, which is the right to access international mechanisms for ensuring the protection of human rights. It is emphasized that the justice system can use the norms of international law, including anti-discrimination norms. The key in this process is ensuring access to justice, which is an important basis for the conclusion of international treaties and the effective functioning of international human rights organizations.

Key words: democratic state, access to justice, human rights, rule of law, court, judicial system.

Постановка проблеми. В умовах розбудови сучасної демократичної держави надзвичайно актуальним є забезпечення функціонування незалежної судової влади. Важливе значення у цьому аспекті відводиться питанню захисту особистості зі сторони судової влади. У цьому зв'язку доволі виразно простежується потреба закріплення основних доміант доступу до правосуддя, так як забезпечення демократичних засад державного будівництва неможливе без ефективного і справедливого правосуддя. Доступ до правосуддя займає чільне місце у юридичній практиці, правовій політиці, правотворчості, правовідносинах і правосвідомості держави, а тому є невід'ємним атрибутом її національної та міжнародної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: В. Венгер, І. Верба, В. Владишевська, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, Ю. Ірха, О. Козакевич, М. Козюбра, Ю. Матвеева, Р. Москаль, О. Овчаренко, О. Цельєв, М. Ясинок та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Важливою умовою розвитку демократичного суспільства на сучасному етапі є можливість особи безперешкодного звернення до судових інстанцій, внаслідок чого на належному рівні забезпечуватиметься захист громадян від посягань на їхні права і свободи. У зв'язку з цим неабияке значення має вдосконалення відповідної законодавчої бази, яка покликана забезпечити належний доступ громадян до правосуддя. Особливо актуально це в умовах забезпечення правовладдя в державі, де доступ до правосуддя є одним із визначальних його елементів.

Метою даної статті є аналіз доступу до правосуддя як елементу правовладдя у сучасній демократичній державі.

Виклад основного матеріалу. Доступ до правосуддя визначає можливість будь-якої особи вільно звертатися до судових та інших механізмів здійснення правосуддя та брати участь в процесі розгляду спору на всіх його стадіях. У ході розвитку демократичних процесів він дедалі більше входить як в міжнародну, так і національну практику країн, займає істотне місце в організації і функціонуванні вітчизняної судової влади і є невід'ємним елементом правовладдя в сучасній демократичній державі [6, с. 10; 13, с. 30].

Слід зауважити, що поняття «доступ до правосуддя» сьогодні немає єдиного підходу щодо його розуміння у наукових колах [15, с. 18-19; 17, с. 80]. Серед вчених неодноразово ведуться дискусії щодо співвідношення понять «право на доступ до правосуддя» і «право на міжнародний захист», «право на доступ до правосуддя» і «право на справедливий суд». У процесі тривалих дискусій щодо аналізу даного поняття все більше актуалізується думка про те, що право на доступ до правосуддя доцільно розуміти як право звернення до суду. Варто зазначити, що доступ до правосуддя являється вкрай широким поняттям, яке на сьогоднішній день позиціонується як окрему концепцію, принцип або право [9, с. 27].

У зарубіжній юридичній науці зустрічаємо доволі широке трактування права на доступ до правосуддя. Показовою у цьому плані є позиція представника італійської школи права Ф. Франціоні.

На його переконання у процесі доступу до правосуддя надзвичайно важливим є не тільки безпосереднє звернення до суду, але й також розгляд поданої скарги на підставі офіційно визнаних принципів справедливості [11]. Можемо спостерігати, що у зарубіжній науці чітко простежується тенденція щодо теорії доступу до правосуддя як поступового переходу від норм і традицій справедливого процесу до стандартів справедливого результату. Така ситуація пояснюється комплексом взаємодоповнюючих чинників.

Насамперед потрібно розглянути фактор мови, яка використовується для позначення терміна «справедливість». Традиційно він характеризується прямим зв'язком із судовою інстанцією. Відзначимо, що основний зміст цього поняття полягає в безпосередній функції судової влади. Слід також зазначити, що терміни «справедливість» і «правосуддя», хоч і споріднені за змістом, не є рівнозначними. Англійська версія правосуддя позначається терміном «justice», що також має значення справедливості. У цьому контексті доступ до правосуддя також розуміється як доступ до справедливості. Дане питання неодноразово викликало неабиякий дослідницький інтерес. У зв'язку з цим видатний фахівець міжнародного права, спеціаліст з правового регулювання особливостей відмови у правосудді А. Фріман зазначив, що такий принцип являється на перший погляд невинною фразою, що супроводжується неоднозначністю у її сприйнятті. Зарубіжна юриспруденція, що вивчає доступ до правосуддя, досліджує концепцію правосуддя та використовує теорію справедливості як переконливі елементи доступу до правосуддя.

Ще одна причина безпосередньо пов'язана з розвитком створення міжнародних гарантій забезпечення справедливості. Протягом багатьох років питання доступу до правосуддя в міжнародній практиці пов'язували із забезпеченням прав іноземних громадян. Вже з XVII століття, міжнародна практика часто зверталася до національних судів для вирішення спорів, що виникають через порушення прав іноземних громадян. У цьому контексті слід навести Договір про мир і дружбу між Англією та Іспанією, підписаний у 1667 році. Він передбачав, що якщо права іноземця за договором були порушені, відплата не застосовуватиметься, доки справа не буде розглянута у звичайному суді.

Класична юриспруденція дала можливість виокремити загальноприйняті стандарти правосуддя, які в умовах сьогодення використовуються як основа для міжнародних стандартів захисту прав людини [1; 2; 5; 7; 8; 16]. У підготовчих документах до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод міститься важлива позиція щодо заборони відмови у правосудді, яка чітко встановлена міжнародним правом. Європейська практика з питань права на доступ до суду розрізняє три основні стадії процесу: досудову, під час судового розгляду та післясудову [4, с. 49]. Поширені та законодавчо закріплені такі положення, як заборона навмисного перешкоджання подачі заяви до суду, дотримання розумних строків подання заяви, право на доступ до розслідування й інші знайшли своє застосування і офіційно закріплені у практиці ЄСПЛ. При цьому важливі домінанти стосовно заборони відмови у правосудді стали основою не лише для питань права на доступ до правосуддя, але й для практики судових звернень, зокрема права на справедливе судочинство та права на особисту недоторканність.

Вже станом на кінець XIX століття юридична наука починає займатися всебічною розробкою концептуальних питань щодо забезпечення доступу до захисту прав людини. При цьому важливий наголос робився саме на механізмах такого захисту, тобто можливості його застосування стосовно незахищених верств населення, зокрема тих осіб, що не мали відповідного фінансового ресурсу для звернення до суду. У цьому аспекті відповідним чином було розроблено і на практиці застосовано принцип рівності перед судом. Даний принцип проголошував для усіх верств населення забезпечення права рівного доступу на судовий розгляд.

Поряд з тим багато уваги відводилось формуванню принципів доступності механізмів захисту. У цьому аспекті було суттєво актуалізовано на сутнісних особливостях доступу до захисту. В результаті детального аналізу даного поняття та деталізації важливих його аспектів вдалося виокремити його ключові засади. Зокрема такий захист розумівся як можливість звернення будь-якої зацікавленої особи до судової інстанції з метою захисту особистих прав та інтересів та відстоювання їх у ході судового розгляду. Така процедура мала відбуватися на основі чітко встановлених процедур в установленому законом порядку.

Право на доступ до суду доволі детально розрізняє і міжнародна правова наука. У цьому аспекті сконцентровано ряд основоположних документів серед яких слід виділити Конвенцію про статус біженців (1951 р.) та Конвенцію про статус апатридів (1954 р.). Практика ЄСПЛ так

само відображає дане право, розуміючи у цьому контексті механізми та особливості надання правової допомоги, визначаючи при цьому порядок звільнення від судових витрат. Велике значення цьому питанню було приділено також Міжамериканським судом з прав людини. На підставі його практичної діяльності бачимо доволі вагомий акцент на праві доступу до засобів захисту. У подальшому подібна практика концентрується також і в Американській конвенції з прав людини від 1969 року.

Визнаючи важливу роль компетентної, незалежної та неупередженої судової системи у захисті прав людини та основних свобод, сьомий Конгрес Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поведження з правопорушниками прийняв, а Генеральна Асамблея схвалила, Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів, і які рекомендовано урядам «брати до уваги і поважати в рамках власного національного законодавства і практики, доводити до відома суддів, адвокатів, працівників виконавчих і законодавчих органів і широкої громадськості». Ці принципи охоплюють такі сфери, як незалежність судової влади, свобода слова та асоціацій, кваліфікація, відбір і навчання, умови служби і термін повноважень. Водночас серед них передбачено також покарання, усунення від посади і звільнення. Зазначені Основні принципи є базою міжнародних стандартів, що застосовуються для оцінки судових систем країн.

Дане питання знайшло своє відображення і в юридичній науці. Значною заслугою у цьому процесі є ґрунтовні дослідження, що здійснювались італійською школою права, основною метою яких було дослідження механізмів щодо правового регулювання доступу до правосуддя. У цьому зв'язку відомий італійський вчений М. Каппеллетті, досліджуючи основні аспекти стосовно надання доступу до правосуддя, вирізняв своєрідні тенденції, що спостерігалися у процесі становлення правової і соціальної держави у західних країнах. Дослідником було чітко виділено право колективних позовів та захист публічного інтересу, право на безкоштовну правову допомогу, можливість вирішення спорів не тільки у залі суду, але також і альтернативних способів вирішення суперечок. Він переконував що ефективне вирішення спірних ситуацій має забезпечувати також спрощена система судочинства [10, с. 22]. При цьому він акцентував саме на конкретній людині та її реальних можливостях, тобто прагнув усвідомити сукупність тих бар'єрів, що постають на шляху особи до ефективного судового захисту. Такі перешкоди він систематизував у двох основних групах. Перша – це ті бар'єри, що породжені внаслідок недосконалого процесуального законодавства. До другої він відносив ті перешкоди, що зумовлені недостатнім обсягом фактичних спроможностей сторін. У цьому контексті він розумів недостатню кількість фінансових ресурсів, неналежну юридичну кваліфікацію та нерівні умови у суперечці з процесуальним опонентом.

Доступ до правосуддя було суттєво доповнено та узагальнено у міжнародній юридичній науці. Поступово міжнародне право виокремило важливу складову, що проявлялася у праві на доступ до міжнародних механізмів забезпечення захисту прав людини [10, с. 22]. Положення цієї концепції були сформовані ще в класичний період, однак вже сьогодні вони знайшли своє практичне застосування. Зазначалося, що використання міжнародних механізмів захисту прав людини має місце тільки у тому випадку, коли відповідні внутрішні засоби захисту стають неефективними. Однак такий підхід не вважався абсолютним. Здебільшого до міжнародного правосуддя зверталися у випадку відсутності відповідних інститутів правосуддя у конкретній державі, або ж у випадку, коли воно не здатне об'єктивно вирішити питання. Відомі епізоди звернення до Міжнародного правосуддя коли особа не мала достатніх фінансових засобів для звернення до суду. Водночас норми міжнародного судочинства також використовувалися у випадку неможливості або ж безперспективності подання апеляції у відповідному національному суді. У цьому зв'язку постало питання щодо термінів звернення до Міжнародного суду. Офіційна практика таких термінів не встановлювала, однак арбітражні установи зазначили, що терміни у 16 років і більше з часу здійснення порушення не являються доречними.

Варто зазначити, що умовою звернення до міжнародного судочинства на підставі норм міжнародного права є згода самої держави стосовно визнання повноважень та компетенції такого органу. У цьому сенсі доволі показовою є практика функціонування Африканського суду з прав людини. Особливо якщо йдеться про питання щодо визнання державами його юрисдикції стосовно подання індивідуальних скарг. Таке рішення могло бути зреалізовано після 1998 року, зразу після узаконення створення Африканського суду з прав людини. З даного питання зазначена судова інстанція підтвердила можливість визнання міжнародних установ безпосередньо по факту

подачі заяви. Африканським судом визнано розгляд ним конкретної справи за можливе тільки на підставі належним чином поданої державою заяви.

Важливі засади правосуддя продовжували розроблятися також і після прийняття відповідних регіональних документів у сфері захисту прав людини. Всі ці документи мають на меті забезпечити право на справедливий суд. Розробка основних концепцій сучасного правосуддя дала можливість визначити базові основи його призначення. Зокрема в сучасному розумінні правосуддя покликано забезпечити кожній зацікавленій особі вільну можливість брати участь у судовому спорі незважаючи на її соціальні, фінансові чи інші перепони [3, с. 41]. Характерно що вільний доступ до правосуддя має забезпечувати держава у чітко встановленому законодавчому порядку. При цьому система правосуддя на сучасному етапі може послуговуватися нормами міжнародного права зокрема й антидискримінаційними нормами. Актуально відзначити, що у зазначеній концепції основоположним є саме термін «доступ до правосуддя» [10, с. 22]. Саме у такому формулюванні він вживається у міжнародному праві. Цей принцип ліг в основу укладання міжнародних договорів, традицій функціонування міжнародних організацій з прав людини та необхідних актів рекомендаційного змісту.

У сучасній практиці наявне розмежування понять «право на судовий захист» і «право на доступ до правосуддя». Зважаючи на те, що в обох поняттях зазначене право звернення до суду, їхня змістовна складова є різною. Зазначимо що у концепції правосуддя поруч із механізмами захисту прав людини передбачається також й застосування альтернативних способів вирішення спорів. Статтею 9 Орхуської конвенції передбачено таке право стосовно судових і позасудових процедур. Усвідомлення судового захисту часто асоціюється як право на захист порушених прав. Водночас наголошується на відновленні порушених прав усіма законними засобами. Поряд з тим право на доступ до правосуддя визначає безпосередню можливість участі у процесі. Враховуючи зазначене маємо підстави стверджувати, що його суб'єктне поле являється значно ширшим.

Зміст Орхуської конвенції говорить про право на доступ до правосуддя широких суспільних кіл, тобто не лише тієї особи, чиї права порушено [12]. У Конвенції про права інвалідів зауважено, що держави мають забезпечити інвалідам дієвий доступ до правосуддя нарівні з іншими учасниками. Така процедура має здійснюватися на кожному етапі судового процесу, починаючи від з'ясування обставин по справі і аж до виголошення відповідного рішення. Доступ до правосуддя визначає характерну особливість стосовно того, що усяка можливість звернення до суду повинна корелюватися з домінантою рівності перед судом [14, с. 39]. У принципах діяльності таких міжнародних організацій як Міжамериканська комісія з прав людини і Комітет ООН з прав людини зазначена домінанта позиціюється безпосередньо з доступом до правосуддя. У цьому контексті актуальним є забезпечення рівності як гарантії ефективної реалізації цього права. Така гарантія забезпечується у діяльності Комітету ООН з ліквідації дискримінації по відношенню до жінок, Комітету ООН з економічних соціальних і культурних прав, Комітету ООН із захисту трудящих-мігрантів. Потрібно також зазначити, що питання стосовно суб'єкту права на доступ до правосуддя закладено в основу цілого ряду документів міжнародного права.

Висновки. Доступ до правосуддя є важливим фактором у забезпеченні правовладдя у демократичній державі. Пронизуючи різні галузі права він водночас є і процесом і метою, має суттєве значення для осіб, які мають намір скористатися іншими процесуальними та матеріальними правами. Завдяки забезпеченню доступу до правосуддя постає реальна можливість захисту людей від посягань на їхні права, відшкодування збитків, заподіяних у наслідок цивільних правопорушень, власного захисту у кримінальних провадженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Draft Universal Declaration on the Independence of Justice : final report / by the Special Rapporteur, L.M. Singhvi. Geneva: UN, 24 Aug. 1987. 15 p.
2. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року. Схвалено Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 N 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 27.02.2021).
3. Верба І.О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 17(1). С. 39–42.

4. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47–50.
5. Документи інституцій Ради Європи щодо засобів захисту від надмірної тривалості провадження. Ухвалено Комітетом міністрів 24 лютого 2010 року на 1077-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/native/1680701805> (дата звернення 27.02.2021).
6. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «Мірило правовладдя». Коментар. Глосарій. Страсбург, 2017. 163 с.
7. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 756 с.
8. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text (дата звернення 27.02.2021).
9. Ірха Ю.Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*. Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 26–30.
10. Козакевич О.М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 19–24.
11. Козакевич О.М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. *Концептуалізація та використання правової спадщини: матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції*. URL: <https://hdl.handle.net/11300/11949> (дата звернення 14.06.2024).
12. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення 04.06.2024).
13. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри; Передмова: Головатий С.; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.
14. Москаль Р.М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2(115). С. 36–49.
15. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.
16. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text (дата звернення 27.02.2021).
17. Ясинок М.М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 79–85.